

Kampen in 2011

Ida Gerhardt en Henk van Ulsen in de Hof van Breda

door Mieke Koenen

De twaalf jaar die Ida Gerhardt in Kampen heeft gewoond, zijn een zeer vruchtbare periode in haar leven geweest. Zij voltooide hier haar debuutbundel, maakte vier nieuwe dichtbundels en schreef het leeuwendeel van *Het levend monogram*, één van haar meest indrukwekkende dichtbundels. Daarnaast vertaalde zij werk van de Romeinse dichters Lucretius en Vergilius en breidde zij haar vertaling van Lucretius uit tot een proefschrift.

Maar toen Ida in 1939 in Kampen arriveerde, had zij een behoorlijk zware tijd achter de rug. Zes jaar eerder had zij haar doctoraalexamen in de klasieke talen behaald en dit was allesbehalve spelenderwijs gegaan. Het had negen jaar geduurd voordat zij zich stukje bij beetje door de examenstof had geworsteld, een gevecht dat op gezette tijden werd belemmerd door ziekte en neerslachtigheid. Toen zij in de zomer van 1933 eindelijk afstudeerde, was het bijna onmogelijk om een fatsoenlijke leraarsbaan te vinden. De wereldwijde economische recessie had immers ook in Nederland geleid tot hoge werkloosheid. Er volgden zes magere jaren, waarin Ida haar uiterste best deed om in ieder geval enige werkervaring op te doen. Zij gaf onbezoldigd les aan diverse scholen, had verschillende tijdelijke baantjes en verzorgde privélessen voor leerlingen die moesten worden bijgespijkerd in de oude of moderne talen. Zo slaagde zij er maar net in het hoofd boven water te houden. Maar in 1939 keerde het tij voor Ida. Enkele dagen nadat Duitsland Polen was binnengevallen en in oorlog was geraakt met Engeland en Frankrijk, kon zij beginnen aan haar eerste echte baan: een leraarsbetrekking met uitzicht op vast dienstverband aan het Gemeentelijk Lyceum te Kampen.

Ida voelde zich niet meteen thuis in deze IJsselstad. Ze vond de sfeer nogal benauwend, mede omdat er in die tijd op cultureel gebied niet zoveel te beleven viel. Bovendien was het voor haar, ondanks alle blijdschap om de nieuwe baan, niet zo prettig om aan een lyceum te werken: de stof moest behoorlijk worden samengebald, omdat de leerlingen pas in de derde klas

Kort na het plotselinge overlijden van de acteur Henk van Ulsen (Kampen, 8 mei 1927-Bussum, 28 augustus 2009) verenigde zich een aantal gelijkgestemden in een comité. Aanvankelijk aangemoedigd en geholpen door mensen als Wil Cornelissen en Henk de Koning, bestond dit comité *Kamper Memoriam Henk van Ulsen* uit Annelies Bossink, Jaap van Gelderen, Jacomien ten Hove, Jeroen Kummer en Rudolf Roukema. Doel was ervoor te zorgen, dat in de stad Kampen op passende wijze zou worden stilgestaan bij leven en werk van Henk van Ulsen.

Dankzij de gulle gastvrijheid en inzet van het Frans Walkate Archief lukte het om op zaterdag 28 augustus 2010 de tentoonstelling *Kamper Memoriam Henk van Ulsen* te openen. Onderdeel van de ceremonie was de onthulling van een plaquette aan het ouderlijk huis van Van Ulsen aan de Koornmarkt, financieel mogelijk gemaakt door de plaatselijke afdeling van de Lions Club Nederland. Speciaal ter gelegenheid van de tentoonstelling, die een verheugend groot aantal belangstellenden bleek te trekken, werd een film samengesteld, *Henk van Ulsen uitgeluid. Echo's van een acteursbestaan*, een eerbetoon in de vorm van beeld- en geluidsfragmenten. In de *Kamper Almanak* van 2010 publiceerde Jaap van Gelderen een uitgebreid In memoriam-artikel; in de *Almanak*-editie 2011 voegde ondergetekende daar een persoonlijke terugblik op Van Ulsen aan toe.

Het sluitstuk kwam op zaterdag 22 oktober 2011. Met medewerking van de gemeente Kampen (wethouder Jan Wieten en zijn opvolgster Janita Tabak, en met name cultureel ambtenaar Dick Spijker) kon in de Hof van Breda een monument worden onthuld. Aan de zijmuur van de Lutherse kerk werd een plaquette bevestigd met de tekst van het gedicht 'Het carillon' van Ida Gerhardt; schuin ervóór staat op een sokkel een borstbeeld van Van Ulsen. Zo zijn de acteur Henk van Ulsen en zijn vereerde leermeesteres Ida Gerhardt voorgoed verenigd, op een locatie - *de luistertuin*, zoals de Hof van Breda in de wandeling ook wel wordt genoemd - waar het carillonspel vanaf de Nieuwe Toren het fraaist tot zijn recht komt. De Stichting CAS komt dank toe dat zij dit monument mede heeft willen financieren.

Het comité heeft zichzelf opgeheven, al wordt er nog gewacht op uitsluitel inzake de aanvraag om een Kamper steeg naar Van Ulsen te vernoemen. Mieke Koenen, de biografie van Ida Gerhardt, schreef ten behoeve van de onthulling van het monument in de Hof van Breda een rede, die hiernaast is afgedrukt.

Jeroen Kummer

Een sfeerbeeld van de Hof van Breda, voorafgaand aan de onthullingsplechtigheid op 22 oktober 2011. Van links naar rechts vier leden van het organisatiecomité: Jaap van Gelderen, Annelies Bossink, Jeroen Kummer en Rudolf Roukema. Foto: Martin-Jan van Santen.

konden kiezen voor de gymnasiale richting. Wel raakte Ida al snel zeer verknocht aan het ruime rivier- en weidelandschap rondom Kampen. Hier kon zij in alle rust wandelen en fietsen. Doordat zij buiten schooltijd een nogal teruggetrokken bestaan leidde en bijna alle vrije uren besteedde aan haar poëzie en tochten door het IJsselland, is zij hier min of meer een buitenstaander gebleven. Ze was stug en gereserveerd en bepaald niet dol op visite of een gezellig kletspraatje. Voor Kampenaren was het dan ook niet gemakkelijk om met haar in contact te komen. Toch vond zij hier na verloop van tijd een handvol goede vrienden, zoals dominee Guus van Dijk en zijn vrouw Wies. En er waren enkele collega's van het Lyceum bij wie zij graag over de vloer kwam, met name de heer Nelck, die Frans gaf, en Moerman, de leraar aardrijkskunde. Met Marie van der Zeyde, haar geliefde en latere levensgezel, hield Ida vooral contact per brief. Marie woonde en werkte in Utrecht en ze konden elkaar alleen zien tijdens lange weekenden of vakanties. Het grootste deel van haar Kamper jaren huurde Ida kamers aan de Graafschap 1, vlakbij haar school. In de loop van 1947 verhuisde ze naar de Koorn-

Een blik op het monument: de plaquette met het gedicht 'Het carillon' van Ida Gerhardt, en het bronzen borstbeeld van Henk van Ulsen, van de hand van Zuster Jesualda Kwanten (Orde van Liefde). Foto: Martin-Jan van Santen.

markt waar zij een kamer betrok bij de familie Van Ulsen. Voor de vrouw des huizes kreeg zij grote bewondering. Omdat Ida met haar eigen moeder altijd een zeer gecompliceerde relatie had gehad, zag zij heel scherp hoe onvoorwaardelijk mevrouw Van Ulsen van haar zoon Henk hield. Zo schreef Ida ooit: 'Henks moeder zou Hitler, als die haar zoon had bedreigd, stellig verslagen hebben. Jammer dat hij haar de kans niet gaf [...]. Mogelijk had zij hem aan een ketting door Kampen gesleept.'

Ida hield van lesgeven en raakte zeer gesteld op haar Kamper leerlingen, of dat nu zonen en dochters uit de betere kringen waren of kinderen van boerengezinnen uit de polder. Haar gedichten bevatten een aantal liefdevolle impressies van Kamper leerlingen. Mij zeer dierbaar is het sonnet 'Portret', waarin zij een Urker jongen tekent, een echte bolleboos die kan vertalen als een lier maar tijdens zijn vertaalbeurt doodgemoedereerd en met veel kabaal zijn neus ophaalt. Zelfs in de laatste dichtbundels, die verschenen in 1983 en 1988, blikt Ida nog terug op haar Kamper leraarstijd.

Na de Duitse inval in mei 1940 werd er op het Kamper Lyceum zo goed mogelijk doorgewerkt, maar gaandeweg ondervond men steeds meer hinder van de oorlog. Er was een tekort aan steenkool en toen de dagen korter en kouder werden, kwam de zaterdag als schooldag te vervallen. En vanwege verduisteringsmaatregelen werd er 's ochtends later begonnen met lesgeven. In het najaar van 1944 werd het lyceum overgebracht naar ruimte van de La Bolsa-fabriek, vanwege het ontbreken van verwarming en de ontredde toestand van de school door het opblazen van de kazematten. Ook werd de school geconfronteerd met de pro-Duitse activiteiten van één van haar leraren, de classicus Maurits Theodoor Hillen. Hillen was lid van de NSB en van het nationaal-socialistische Opvoedersgilde, een instantie die de hervorming van onderwijs en opvoeding tot doel had. In 1941 en 1942 informeerde hij het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming over de houding van zijn collega's tegenover het Duitse gezag. In het NIOD, het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, zijn twee rapporten van zijn hand bewaard. Het ene rapport bevat persoonsinformatie over alle medewerkers van het Kamper Lyceum. Het andere is uitsluitend aan Ida gewijd. Het spat van de bladzijden dat Hillen een hekel had aan zijn naaste collega. Steeds opnieuw hekelde hij Ida's vermeende gedweep met het Jodendom en haar vergeestelijkte levenswijze. Ik geef een citaat: 'wee-humanitair en volkomen verjoodscht. Probeerde steeds alles, wat op den nieuwen tijd betrekking heeft, belachelijk te maken. Is anti-Germaansch en hyperspiritueel. Spreekt van den fijnen geest der

(meestal Joodsche) professorenkinderen, in Groningen, waar zij werkzaam was. Vereert Joodsche collega's en dito vakwetenschap.' Ook bekritiseerde Hillen Ida's houding in de klas en haar manier van lesgeven. Hij schreef: 'Deze is sinds den nieuwe cursus tam, om den broode [...]. In de lectuur van Caesar spoorde zij in den vorigen cursus die hoofdstukken op, die een ongunstig licht op de Germanen lieten vallen.' Hillen besloot zijn twee pagina's inlichtingen met de volgende aantijging: 'zij is door haar geestelijk peil en geslepenheid een docente, die voor de nieuwe orde gevaarlijk kan zijn.'

Hillens rapport bleef niet zonder gevolgen. Op last van de secretaris-generaal van het Departement werd het besluit van de gemeenteraad om Ida een vaste dienstbetrekking te verlenen teruggedraaid. De reden was dat een loyale houding ten opzichte van de bezettende overheid bij Mejuffrouw Gerhardt niet was gewaarborgd. Maar Ida werd niet ontslagen, zij kreeg een herbenoeming in tijdelijke dienst. Ook had Hillen pogingen ondernomen om haar te laten interneren in Kamp Vught. Maar dit kon worden voorkomen dankzij hulp uit de Leidse vriendenkring van Ida.

In 1941 heeft de dichteres de ariërverklaring ondertekend, een daad die haar geweten zwaar heeft belast. Maar als zij had geweigerd te melden dat zij niet-joods was, zou zij ontslagen zijn en geen enkele bron van inkomsten meer hebben gehad. Van de Kultuurkamer is zij nooit lid geworden. Zij heeft gewacht met het publiceren van *Het veerhuis*, haar inmiddels voltooide tweede dichtbundel, tot de Bezetting voorbij was.

In de loop van haar leven heeft Ida een aantal gedichten geschreven die de Tweede Wereldoorlog tot onderwerp hebben. In haar vroege oorlogsverzen is lotsverbondenheid een belangrijk thema. In de latere treedt vooral een kritische houding tegenover de naoorlogse samenleving naar voren. Ook wijst zij daar op de noodzaak tot herdenken of geeft uitdrukking aan haar schuldgevoelens. In één van haar oudste oorlogsgedichten is een belangrijke rol weggelegd voor het klokkenspel van de Nieuwe Toren in Kampen. Dit gedicht, het welbekende 'Het carillon', werd in augustus 1941 gepubliceerd in het tijdschrift *De Gids*. Volgens de *Kamper Almanak* van 1941 was het carillon van 1 januari 1939 tot 21 juli 1941 buiten gebruik geweest vanwege een restauratie. Ida heeft het dus pas in de zomer van 1941 voor het eerst kunnen horen spelen. Zowel het schrijven als de publicatie van het gedicht moeten zich in hoog tempo hebben voltrokken.

Het is nagenoeg onbekend dat de eerste publicatie van 'Het carillon' een gecensureerde versie was. In de vierde strofe had Ida van de redactie van *De Gids* een wijziging moeten aanbrengen. De woorden 'mijn geschonden land'

moesten worden vervangen door 'mijn geteisterd land'. Het woord *geteisterd*, dat vooral wordt gebruikt voor de verwoestende uitwerking van natuurkrachten, zou in mindere mate aanleiding geven tot het beluisteren van kritiek op de Duitse bezetters. De ongcensureerde versie bleef op de plank liggen tot de oorlog voorbij was en werd het slotgedicht van de bundel *Het veerhuis*, die in oktober 1945 het licht zag.

'Het carillon' wist de harten van veel lezers te raken. Het kreeg een plaats in tal van bloemlezingen, waaronder bundels verzetspoëzie zoals het *Geuzenliedboek 1940-1945*. Toen Henk van Ulsen in 1946 zijn toelatingsexamen tot de toneelschool voorbereidde, heeft hij Ida zelf laten horen hoe hij 'Het carillon' voor wilde dragen. Zij heeft hem toen goedkeurend toegeknikt en aangemoedigd. Later heeft Henk het gedicht nog vaak ten gehore gebracht, niet alleen in Kampen, maar bijvoorbeeld ook tijdens de Nationale Dodenherdenking op de Dam (4 mei 1973).

We mogen Henk dankbaar zijn voor zijn onvermoeibare inzet om niet alleen 'Het carillon', maar ook talloze andere gedichten van Gerhardt onder de aandacht van zijn publiek te brengen. Ter ere van Henk citeer ik tot slot enkele regels uit een brief van Ida uit 1974. Henk had in Amsterdam een indrukwekkende vertolking gegeven van haar lange gedicht 'Een herfstavond' uit de bundel *Vijf vuurstenen*. Ida had ademloos geluisterd en schreef hem na afloop: 'Op "Een herfstavond" heb ik ontzaglijk moeten werken eer het mij voldeed. Het is dan zeer aangrijpend het adaequaat te horen voordragen. In die perfectie zal het jou (misschien?) gaan als mij; in die perfectie ligt een hoog geluk en tegelijk is dat het eenzaamste gebied: je wandelt op een koord.'